

А.СУЛТАНОВНИНГ ЭСТЕТИК ҚАРАШЛАРИ ЧОЛҒУ МИНИАТЮРАЛАРИ

Бекмуратова Гулзада Тлеумуратовна

ЎзДК хузуридаги Б.Зокиров номидаги Миллий эстрада ва санъат институти
“Муסיкий назарий ва тарихий фанлар” кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада қорақалпоқ муסיқа санъати ривожига ҳисса қўшган композитор Абдирейим Султановнинг чолғу миниатюралари ва уларнинг таҳлил қилиши орқали ижодкорнинг эстетик қарашларини белгилаш, услубларини аниқлашга ва композиторнинг ўзига хослиги томонларини очиб беришга ҳаракат қилинди.

Калим сўзлар: *муסיқа, санъат, композитор, ижод, таҳлил, миниатюра, шакл.*

ANNOTATION

In this article, the composer Abdireyim Sultanov, who contributed to the development of Karakalpak musical art, was treated by instrument miniatures and their analysis to define the aesthetic vision of the artist, identify his styles and reveal the aspects of the composer's originality.

Key words: *music, art, composer, artist, analysis, miniature, form.*

Муסיқада миниатюра деб хажм жихатидан унчалик катта бўлмаган пьесага айтилади. Миниатюра нафақат чолғу ва вокал йуналишида балки камер ансамбли ва оркестр учун ҳам ёзилиши мумкин. Миниатюраларга романслар, прелюдиялар, ноктюрнлар, рақслар, этюдлар, дастурли пьесалар киради. Концерт дастурларида миниатюралар йирик асарлар орасида жуда кам ижро

этилади. Шакл жихатидан миниатюралар хар хил бўлиши мумкин: одатда бундай пьесалар оддий 2 қисмли ёки 3 қисмли шаклларда, яна рондосимон шаклда ҳам ёзилиши мумкин. Кўпинча миниатюралар ўз номига эга бўлиб, унинг номи мусиқий характерини мазмунини ва қайси жанрга тегишли эканини кўрсатади. Гарчан миниатюралар алоҳида пьеса хисобланса ҳам улар қандайдир бир туркумга тортилишини сезиш мумкин. *Уларни қандайдир умумий тамойил (принцип) билан боғлашади. Композиторлар миниатюраларни кўпинча туркумларга киритади, сабаби пьесаларнинг хилма-хил ва ранг-баранглигини умумий композицион ва мантиқий томонидан бирлаштириши мақсадида ишлатади.*

Миниатюрнинг ривожланган даври мусиқий романтизмга туғри келади ва миниатюра жанри замонавий мусиқада ҳам кенг тарқалган.

Миниатюра жанрида бир қанча хақиқий шох асарлар яратилган. Фортепиано мусиқасининг бошқа жанрлари билан бир қаторда фортепиано миниатюраси турли даврларда ижод қилган бир қатор композиторлар учун муҳим ижодий лаборатория бўлган. В.Моцарт, Л.Бетховен, Ф.Шуберт, Ф.Шопен, Р.Шуман, Ф.Мендельсон, И.Брамс, Д.Д.СкарлаттиЭ.Григ, М.И.Глинка, А.С.Даргомыжский, М.П.Мусоргский, А.П.Бородин, А.К.ЛядовС.Рахманинов, С.Прокофьевлар шулар жумласидандир. Г.Мушель, Д.Сайдаминова, Н.Закиров, М.Атажонов каби бир қанча ўзбек композиторлари ва қорақалпоқ композитори А.Султанов ҳам мазкур жанрга мурожаат этишган. Таъкидлашимиз зарурки, ўзининг шаклланиши ва XX асрнинг 90-йилларигача алоҳида эътибор, асосан симфония, балет, опера каби монументал жанрларга қаратилган эди. Бироқ йирик жанрларнинг бу каби “рағбати” ўзбек ва қорақалпоқ композиторларининг кичик шаклларга бўлган қизиқишини сусайтирмади.

Инсоният тарихининг турли хил босқичларида, турли хил миллий маданиятларда мавжуд бўлган поэтик, мусиқий, адабий, тасвирий санъатнинг беҳисоб жанрлари орасида кичик шакллар деб номланувчи, миниатюра тамойиллари билан боғлиқ бўлган жанрлар ўзига хос ўрин эгаллаганлар. Мазкур

жанрларда яратилган бадиий асарлар ўзларининг эстетик функцияларига кўра нафақат йирик шаклларнинг монументал санъатини тўлдирадидилар, унга зарур бўлган фонни яратадидилар, балки уларнинг ўзлари ҳам санъат ва ҳаёт учун ниҳоятда муҳим ва қимматлидирлар. Уларнинг ривожини бадиий маданият тўлиқлигининг зарурий шартини, санъатнинг етуклиги, оқиллиги, маънавий зийраклиги ва таъсирчан кучининг далолати бўлиб, унинг шакл ва воситалари камоли, халқ поэтик онги маҳобатининг белгисидир. Фортепиано миниатюраси жанрлари соҳаси ўзининг бадиий масалалари ва амалий қўлланишига кўра жуда кенг ва турли хилдир. Муסיқашунослик адабиётларида фортепиано миниатюраси жанрлари катта ва кичик шаклларга бўлинади. Ю.Тынянов, Н. Гуляницкая, Л. Фрейвертларнинг фикрича улар орасидаги асосий фарқ нафақат шаклнинг ўлчамида, балки шакл қуриш ўзига хосликларида ҳамдир. Катта шаклларда йирик унсурларга урғу берилади, кичикларида эса деталлар ва нюансларга.

Композитор А.Султановнинг ижодий йулига биз назар солсак ў хар томонлама бой ва такрорланмасдир. Унинг яратган асарлари орасида энг кичик жанр кўшиқдан бошлаб то операгачон ёзилган асарларни кўришимиз мумкин.

А. Султановнинг асарларидаги мелодик мавзуйиликни мана шу доирадаги тадқиқотлар, жумладан И.Земцовскийнинг қарашлари бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, Султановга тегишли композиторлик фольклоризм яъни композитор А.Султанов ўзининг асарларида ишлатган қорақалпоқ муסיқий фольклорининг автори хисобланади.

Унинг вокал, сахнавий асарларини, чолғу муסיқаларини, халқ чолғу оркестри учун ёзилган асарларини таҳлилидан шуни кўзатиш мумкинки, уларда қорақалпоқ муסיқий фольклорининг ўзига хос хусусиятларини кўришимиз мумкин.

Султановнинг фортепиано учун ёзилган миниатюралари унинг қорақалпоқ кўйларини гармониялаш усулларини ўрганиш учун ёзилган экспериментал лабораторияси десак адашмаимиз. Чунки бу миниатюралар бир пайтда

ёзилмаган ва композитор ўз ўстида ишлаш, қорақалпоқ колоритини кўрсатиб бера оладиган гармонияларни яратиш учун ёзилган бўлиши мумкин. Шунинг билан бирга миниатюраларда ишлатилган фольклор мавзулари композиторнинг ўзига тегишли бўлиб, автор қорақалпоқ халқ кўйларининг барча хусусиятларини ўзига синдирган десак адашмаймиз (хам семантика жихатидан ва тузилиш жихатидан).

А. Султанов ўз миниатюраларида қорақалпоқ мелоси сирларини ички дунёси билан тушуниш жараёнида синаш ва хатолар орқали изланиб, гармониялаш йўлини чамалаб топгандай бўлди. Унинг фортепиано миниатюраларида мусиқа ифода восита усуллари ва қуролларини топиши ва кейинчалик унинг қўшиқ ёзиш ижодида хам давом этилиб касбий марраларни забт этди.

А. Султановнинг фортепиано учун ёзилган миниатюралари XX аср асрнинг иккинчи яримига тегишли бўлиб, мана шу жанрнинг мохиятини ўрганиш учун яратилган биринчи тажрибаларидан ҳисобланади. Унчалик катта бўлмаган фортепиано асарларининг жанрли мажмуи (палитраси) жуда кенгдир. Ўларнинг хатто оддий рўйхати шуни кўрсатадики улар баъзида бир томондан қалам тебратиш (ўзини синаш) бўлса, бошқа томондан эса ижодий лаборатория бўлиб, ихтиёткорона ёндашиб, лекин шунинг билан бирга қорақалпоқ фольклорини ўзлаштиришга қаратилган, яъни фольклор-композитор муаммоси Султанов бўйича ривожланган. Ўзининг композиторлик фольклоризмини фортепиано учун яратилган миниатюра соҳасида яратишга ҳаракат қилган.

Семантик нуқтаи назардан булар унчалик катта бўлмаган пьесалар жанр томонидан аниқланган: “Прелюд”, “Каракалпакская колыбельная-Алле”, “Прелюдия”, “Еденбай”, “Саяхат”, “Тахта-копир”, “Каракалпакский вальс”, “Прелюдия 1”, “Прелюдия 2”, “Прелюдия Шымбай”, “Танец” “Экспромт”.

2016 йилнинг июль ойида композиторнинг беваси билан учрашувда А. Султановнинг бугунги кунда унутилган ва эъбордан четда қолган кўлёмаларини топишга муваффақ бўлдик. Лекин 20 асрнинг 70-йиллари охири

80-йилларнинг бошларида Нукусда композитор томонидан яратилган фортепиано учун ёзилган кичик шакллар нафақат муаллифнинг янги жанрни забт этиши, балки бу асарлар миниатюра жанрида бўлса ҳам муаллифнинг мувафақиятидир. Шунинг билан бирга бу жараёнда Қорақалпоғистонда болалар фортепиано музыкасининг ривожланишига ҳам тurtки бўлди. Бу Республиканинг болалар музыка дунёси ранг-баранг бўлиб, у хайратланарли даражада яқиндир. Булар Қорақалпоғистонда ижод ва музикаий педагогиканинг янада ўсиши, келажакда фортепиано ирчилигидаги маданиятни ўсириш ва амалга ошириш учун асосдир.

Бу тарихий жараёнларнинг мухим таркибий қисмларидан бири шуки, болалар музыка мактаблари тармоғи шакллантирилди ва бойитилди, қорақалпоқ миллий кадрларни тарбиялашга эъбор қаратилди ва буларнинг натижаларини ҳозирда гувоҳи булаяёмиз. А. Султанов томонидан камтарона бошланган Қорақалпоқ композиторлик мактаби пайдо бўлиб, у етарли даражада қўлга олинди.

А. Султановнинг чолғу музыкаси соҳасидаги ижодий фаолияти, хусусан фортепиано миниатюра жанрида камтаронадир, лекин шуни таъкаидлаш жоизки, унинг халқ музыка фольклорини ўзлаштириш йўли ва ўзининг композиторлик муаллифлик мавзуйлигини яратганлигини баҳолаш жуда қийиндир.

А. Султановнинг биринчи тажрибалари шуни кўрсатадики улар ўзининг ишлатилган миллий хусусиятига эга бўлиб, қорақалпоқ фольклор дурдоналари билан боғлиқдир. Гарчан булар камдан-кам ўчрайдиган фортепиано асарлари бўлиб, у композиторнинг музикаий мерослари орасида можизакорона сақланиб қолган. Бизга композиторнинг пианистлиги ҳақидаги маълумотлар етарли эмас, шунингдек ўнинг ижро маҳорати ҳақида ҳам ҳеч қандай тасаввурга эга эмасмиз.

Қорақалпоқ Халқ Чолғу Оркестрининг асосчиси ва дирижёри деган маълумот бизда бўлиб, бу эса уша давринг улкан (буюк) етишганлигидир.

Юқорида тилга олинган А. Султановнинг фортепиано опуслари етарли даражада қизиқарли бўлиб, асосан қорақалпоқ кўйларининг ижро маҳоратининг

такрорланишига якинлигини керакли даражада унга бўйсунушга ҳаракат қилади, масалан интонацион айланмалар (оборотлар), ритмик ва метрик хусусиятлар.

“Прелюд” - хотиржам ва ифодали бўлиб бошланади. Ҳақиқатан ҳам ўнчалик катта бўлмаган куйчан, бир нафаста ёзилган, бир қисмли пьеса, гаплар анъанавий квадрат кўринишида тузилган (4+4). Асарнинг ўртасида кульминацияга олиб борадиган элементлар ишлатилган. Аммо “Прелюд”нинг яқунланмагани жуда ачинарли ҳолатдир. Асар давомида унинг куйчанлик интонациясини халқ куйларига якинлигини сезамиз, лад томонидан, ритм жиҳатдан, ҳатто имитацион ижро элементларида қорақалпоқ халқ кўшиқларида ишлатиладиган дутор эффе́ктини берувчи жўрнавозни кўришимиз мумкин. Такроранувчилик композиторнинг умумий хусусиятларини бирлаштирувчи, ундан ташқари композитор томонидан хар-хил регистрларда тез-тез ишлатиладиган ва партияларнинг чап ва ўнг қўлга ўтишларини кўришимиз мумкин.

Мана шу хусусиятлар фортепиано учун ёзилган “Қорақалпоқ алласи” “Алле” асарида ҳам сақланиб қолинган. Асарнинг бошида композиторнинг ўзи таъкидлаганидек пьесанинг жанрини фортепиано учун қайта ишланган қорақалпоқ халқ алласи деб курсатиб ўтган. Шошилмасдан Moderato temp ида, фригийского d-moll ладида куйларининг квадрат шаклида тузилишини кўрамиз

(2+2+2 ва х.к) агарда диққат билан қараб чиқилса қўйдагиларни кўришимиз мумкин: а а в в1 а а1 в2 в2 сода янги фортепианонинг хар хил регистрларида такрорланганлиги, поғоналаринг хроматик яримтонлар билан поғоналарнинг алмашиши (f-fis, h-b) – бўларнинг барчаси қорақалпоқ халқ чолўуларининг ижрочилик усулларига жуда яқин.

“Еденбай” прелюдияси хайрон коларли жаражада янги, хотиржам ва мулохазали ёрқин g-moll тоналлигида ёзилган. Мавзунинг характерли мелодик йўналиши, секундали интонация тузилиши ва ушлаб турилган тоника аккорди, теруия тонининг хроматик тебраниши (b-h) кейин эса VI поғонага (es-e) ўтиши табиий тузимдаги (строи) дутор овоозининг ассоциациясини билдиради. Шунини алоҳида айтиб ўтиш жоизки А. Султанов бу услуби фортепиано пьесаларидан ташқари яна хор асарларида, оркестр усун ёзилган асарларида ҳам жуда кўп ишлатган. а-а-а-в-в+якунлов (8т. 8т. 8т.8т.) бундай квадратли схема ва унинг вариантлари А.Султанов пьесасини миллий мусиқий манбага яқинлаштиради. Бу пьесанинг гармоник тили, бошқа фортепиано асарлари каби оддийдир ва диссонантлик кескинликсиз, лекин тез-тез мажор-минор терциясини алоҳида кўрсатиб, у қорақалпоқ мусиқий фольклорига хос бўлиб композитор ҳам чолғу асарларида, ҳам вокал асарларида кўп бора ишлатган.

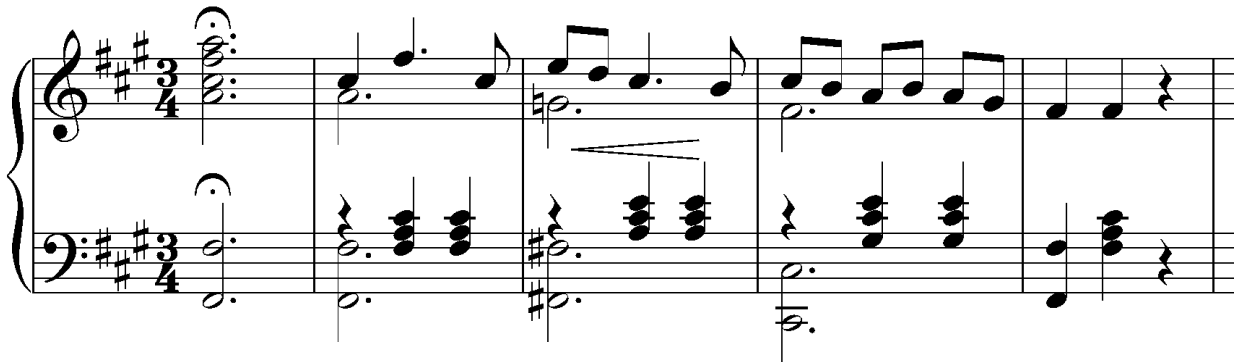
Moderato

«Саяхат» пьесасининг бошланишини А. Султанов ўзининг ўзига хос услубини кўрсатиб берадиган квинта доирасида секунда бўйча тузилган мавзу, терцияли гармонизация билан кўйсанг бўлиб келади. Кейин яна D-dur асосий тоналликга қаитиб келиб, унда ўткинчи товушлар сифатида (d-dis, g-gis, e-es, c-cis-c)хроматик тарзда ладнинг 1 3 4 7 поғоналарида келади. Композитор бундай айланмалар билан табиий ладда чолғулар ўинини имитациялаган. Қорақалпоқ халқ чолғу оркестрига бошчилик қилган композитор А. Султанов, температураланган, реконструкция қилинган чолғулардан фойдаланган.

Allegro moderato

А. Султановнинг «Каракалпакский вальс» қўлёмаси қисқа а лўнда икки қисмла шаклда, асл қорақалпоқ рақсларига ўхшаш қилиб яратилган. Бу пьеса

профессионал тарзда модуляция усулларни ишлатган холда ва тугатилган миниатюра структурасида ёзилган.

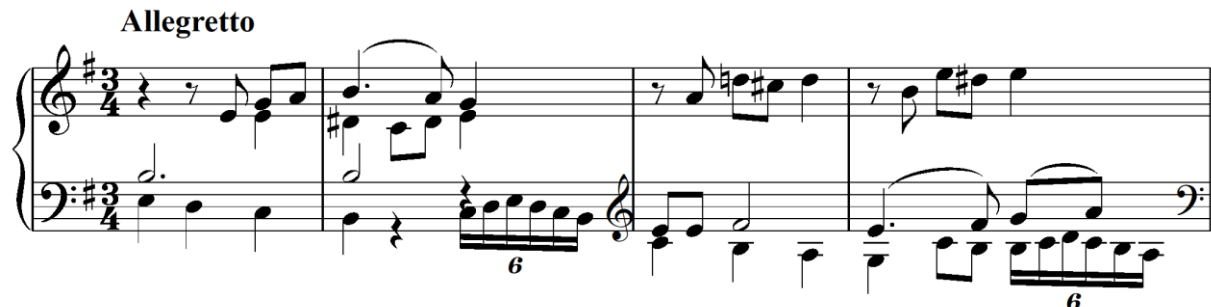

Мелодик харакати, чап кўл ифода методи, ритмик хар хиллик, фактурнинг деталлари- бунинг хаммаси композиторнинг махоратининг исботидир. У ўзининг мусикий фольклорига таяниб, унинг алохида усуллари, интонацияси, айланмаларига асосланиб қорақалпоқ вальсини яратди.

“Прелюдия 1” e-moll гармоник тоналлигида, Allegretto темпида, 3/4 ўлчамда ёзилган бўлиб бу асарга композитор бошқа миниатюраларига нисбатан мавзуйлик жихатдан замонавий ёндашган десак янглишмаймиз. Лирик характерда ёзилган бўлиб қорақалпоқ қизларининг ўй-хаёлини тасвирлаб бераётгандек сезилади. Эшитилиши қорақалпоқ халқ куйларига жуда яқиндир. Прелюдиянинг шакли икки қисли репризали бўлиб, биринчи қисми учта гапдан

(фраза) ташкил топган хар битта гап (фраза) тўрт тактдан иборат ва умумий биринчи қисм ўн иккинчи тактдан тўғайди.

Асарнинг иккинчи қисми ноквадрат ёзилган бўлиб ўнбеш тактдан иборат. Бу қисмни икки гапга бўлиш мумкин, биринчи гап тўққиз такт, иккинчи эса олти тактдан иборат. Ундан ташқари фактура жихатдан ҳам булар иккига бўлинганлигини кўрамиз. Характер томонидан биринчи қисмга қарама-қарши яъни шўх кайфиятда берилган. Фактура томондан бу ерда аккордлар кетма-кетлигини ва бу кетма-кетликлар дутор ритмик суръатига асосланганини, иккинчи гапдаги троиль сифат ўнг қўлда берилган куй эса композиторнинг севимли элементи бўлиб, шу орқали кульминацияни кўрсатиб берган ва репризага олиб келади.

15

20

8va

Фойдаланилган адабиётлар

1. *Адамбаева Т. Қарақалпақ совет музыкасы тарихынан. Ноқис, 1985.*
2. *Адамбаева Т. XX асрге шекемги қарақалпақ халқ музыкасы. Ноқис, 1978.*
3. *Азимова А. Звуковой мир каракалпаков. Т., 2008*
4. *Ноталар композиторнинг қўлёзмаларидан олинган.*